

STAATSSICHERHEIT UND GESELLSCHAFT
STUDIEN ZUM HERRSCHAFTSALLTAG IN DER DDR

SZERK.: GIESEKE, JENS

(*Állambiztonság és társadalom. Tanulmányok a hatalom hétköznapjairól az NDK-ban*)

Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007. 391 p.

Az „*Állambiztonság és társadalom*” című tanulmánykötet szerkesztője és a bevezető tanulmány szerzője Jens Gieseke, aki kiemelkedő személyisége a Német Demokratikus Köztársaságban önálló minisztériumként működő állambiztonsági szolgálat (Ministerium für Staatssicherheit, MfS), közkeletű nevén: Stasi története kutatásának. Az 1964-ben született kutató 1993 óta munkatársa, majd projektvezetője volt a BStU-nak. (A BStU – Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR – az egykori NDK állambiztonsági szolgálatának iratait kezelő szövetségi megbízott hivatala, melynek egyik legfontosabb része az ún. Stasi-levéltár. Ez a magyarországi Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának felel meg a mai Németországban.) 2000-ben szerezte meg PhD-fokozatát a potsdami egyetemen, és 2008 óta a potsdami Jelenkor-történeti Kutatóintézet (Zentrum für Zeithistorische Forschung) projektvezetője. Gieseke kutatási területe az állambiztonsági szolgálatok története mellett kiterjed a különböző titkosszolgálatok hidegháború idején folytatott tevékenységére; a Stasi főállású munkatársai szerepére; az NDK állambiztonsági szolgálata személyzeti struktúrájának vizsgálatára, valamint a hatalom és a társadalom kapcsolatára az államszocializmusban, melyhez ez a kötet a leginkább kapcsolódik. Az NDK állambiztonsági szerveinek történetét feldolgozó tudományos munkái: „*Az állambiztonság főállású munkatársai. Személyi struktúra és életről 1950–1989/90*” (Die hauptamtlichen Mitarbeiter der Staatssicherheit. Personalstruktur und Lebenswelt 1950–1989/90. Berlin, Ch. Links Verlag, 2000) című könyve, valamint „*A Mielke-konzern. A Stasi története 1945–1990*” (Der Mielke-Konzern. Die Geschichte der Stasi 1945–1990. Stuttgart–München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2001), mely románul és esztül is megjelent már. Tudományos tevékenysége mellett ismeretterjesztő jellegű könyvet is írt a Stasiról „*Az NDK állambiztonsága. A párt pajzsa és kardja*” címmel (Die DDR-Staatssicherheit. Schild und Schwert der Partei. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung in Zusammenarbeit mit der BStU, 2000). Ebben képekkel, újságcikkkel és egyéb kordokumentumokkal gazdagon illusztrálva, a nagyközönség számára is érdekes és érthető módon mutatja be a Stasi történetét.

A kutatási terület sajátossága, hogy a témát – különösen Németországban – jóval nagyobb érdeklődés övezi a közvélemény részéről, mint szinte bármely más történelmi jellegű kutatást. Egy-egy nagyobb berlini könyvesboltban többpoltban irdalmat találhatunk az egykori NDK-ról és azon belül a Stasi történetéről. A tudományos munkák, történeti feldolgozások mellett a magyar érdeklődő számára is feltűnően sok a visszaemlékezés, az NDK-ban játszódó regény, személyes történet, amit indokol a közvélemény máig kitartó érdeklődése a téma iránt.

Ez a figyelem együtt jár egyfajta „túlkinálattal” is, aminek következménye, hogy nehéz igazán korszakalkotó, a témát új aspektusból megközelítő munkát ími, kiadni. A Gieseke által szerkesztett tanulmánykötet azonban minden tekintetben megfelel ennek a várakozásnak. A kötet egy 2006. májusi, Berlinben tartott egynapos konferencia előadásait tartalmazza. A közel 50 megszólaló kutató célja kifejezetten az volt, hogy új irányt mutasson a Stasi-kutatásban, illetve új utakat jelöljön ki az állambiztonság és a társadalom kapcsolatának vizsgálatában. Már a konferencián és közvetlenül utána is nemcsak perspektíva-váltásról, hanem kifejezetten új paradigmáról beszéltek a kutatók, amit ugyan Gieseke bevezető tanulmányában fél év távlatból óvatossággal kezel, de a kötetben tematikusan összeválogatott tanulmányok mégiscsak igazolni látszanak.

Az „*Állambiztonság és társadalom*” című kötet szerzőinek egy része a BStU munkatársa, történész, kutató és levéltáros, másik része pedig kutatóintézetekben dolgozik, például a potsdami Jelenkor-történeti Kutatóintézetben, a berlini Társadalomtudományi Kutatóintézetben. A szerzők között vannak olyanok, akik egyetemen, így például a jénai Friedrich Schiller Egyetemen, a kölni, a lipcsei, a hannoveri, a hamburgi és a genfi egyetemen, a londoni King’s College-ban oktatnak. Elmondhatjuk, hogy a konferencián jelen lévő félszáz történész, valamint a kötetben megjelent 18 tanulmány jól reprezentálja a németországi, sőt a nyugat-európai tudományos diskurzus képviselőit. Ami mégis hiányérzetet kelthet: a téma sajátosságából fakadóan vagy egyéb okokból kifolyólag hiányoznak más volt szocialista ország kutatóinak hozzászólásai.

A tanulmánykötet a BStU Elemzések és források című tudományos sorozatában jelent meg, ennek 30. köteteként. A rendszerváltás óta a kötet megjelenéséig eltelt 17 évben a Stasiról szóló szakirodalom és a társadalmi érdeklődés a szervezet működésére, felépítésére, módszereire irányult, és a tanulmányok tanulsága szerint valóban megérett az idő a *szemléletváltásra*, a kutatások fókuszának megváltoztatására.

A kötetben összegyűjtött tudományos munkák hangszúlya a Stasival foglalkozó konkrét kérdések feltárása felől eltolódott az *állambiztonsági szolgálat és a szélesebb társadalmi rétegek kapcsolatának vizsgálata felé*. Valószínűleg ehhez szükség is volt a rendszerváltás óta eltelt 17 évre, hiszen a Stasi műkö-

dése, az NDK társadalmát szinte teljes körűen és még a szocialista blokk országai között is példa nélkül behálózó mérete a rendszerváltás után gyakorlatilag sokkolta a keletnémet – és valószínűleg a teljes német – társadalmat, sőt magukat a történész kutatókat is. Sokáig a német közvélemény és a történészek figyelme is elsődlegesen ennek az iratmegsemmisítés ellenére is hihetetlen mennyiségű dokumentumnak a megmentésére, majd rendszerezésére, feldolgozására irányult. Többéves tudományos kutatómunka volt az MfS szervezeti felépítésének, vezető személyiségei életének, az ún. nem hivatalos munkatársak tevékenységének, a szerv által alkalmazott módszereknek a feldolgozása, rendszerezése. A kutatók első kérdései a szervezet működésére, felépítésére, az állambiztonságnak a társadalom egyes konkrét szegleteiben (értelmiség, egyház) kifejtett tevékenységére vonatkoztak. Mint a német példa mutatja, másfél évtizeddel a rendszerváltás után következik be a tudományos kutatásokban az a hangsúlyeltolódás, amelynek a következményeként más szemmel, más szempontrendszerrel kezdik olvasni, újraolvasni az állambiztonsági levéltárak dokumentumait. És természetesen évtizedekig tarthat, mire az összes levéltári iratot átmozdítják.

A kötetben hallgatólág végigvonuló és a fülszövegben is olvasható gondolat összesség egy 2008 őszi, Pécsen rendezett konferencián elhangzott kérdésfeltevéssel (Megfigyelők és megfigyelték). A titkoszolgálati iratok használhatósága társadalomtörténeti nézőpontból. ÁBTL, MTA PAB, PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs, 2008. október 8–9.), valamint az arra több előadó által adott válasszal: miről szólnak valójában az állambiztonsági jelentések? Az állambiztonsági szolgálatokról vagy a társadalomról? Az állambiztonság működése, logikája, a hatalommal való kapcsolata, a hatalom valódi arca rajzolódik ki belőlük? Vagy mindez az ország lakóiról, az emberekről, gondolkodásukról, életmódjukról szól? Megismerhető-e belőlük a hatalom és a társadalom, az állambiztonság és a társadalom, illetve a hatalom és az állambiztonság viszonya?

Az állambiztonsági szolgálatok iratai több jelentési szinten is értelmezhetők. Elsődleges jelentésükben egy-egy konkrét esetet írnak le, amelynek a szereplőit, helyszíneit, eseményeit ismerhetjük meg. Ezentúl kirajzolódik az állambiztonsági szolgálatok működésére, felépítésére, módszereire vonatkozó ismeretanyag. A jelentéseket vizsgálhatjuk nyelvészeti szempontból is. Egyes jellegzetes szavak, szófordulatok, nyelvtani szerkezetek sajátos állambiztonsági nyelvezetet alkotnak, hozzátartoznak a jelentések által keltett atmoszférához, a korhoz. Talán e jelentési szintek alatt találjuk meg azokat a további szemantikai szinteket, amelyekhez az egykori NDK állambiztonságának iratait kutató történészek ezzel a paradigmátikus határt kijelölő tanulmánykötettel eljutottak: az elsődleges olvasat mögött feltárul a folyamatosan megfigyelt társadalom emlékezete, önmagáról alkotott képe, viszonya a hatalomhoz, a hatalmat a hétköznapi ember számára kézzelfoghatóvá tevő állambiztonsági szervekhez és önmagához.

A kötetből egészen új, illetve az eddigiekhez képest más Stasi-kép tárul fel. A szolgálat nemcsak a rendszer ellenzékéhez soroltakkal szemben lépett fel, hanem a „csendes többség” életét is alapjaiban befolyásoló, a hétköznapi élet minden területére behatoló, megelőző biztonsági doktrínát megvalósító, tabuvá és ezáltal mitosszá váló hatalomgyakorló szerv volt. Egyszerre lehetett végrehajtott eszköze a párt akaratainak, védelmezője hatalmának: önálló életet élő, százkarú polip, amely az állampolgárok állandó és teljes körű megfigyelésének megvalósítására törekedett, és azt szinte tökéletesen meg is valósította. Állandó, mindenre kiterjedő, évtizedeken át tartó jelenléte alapjaiban határozta meg több generáció életét és gondolkodásmódját, hiszen tudjuk, a megfigyeltnek máshogyan viselkednek, ha tudják, hogy megfigyelik őket.

A tanulmányokból megismerhetünk egy másfajta iratolvasási módszert is, ami lehetővé teszi, hogy a Stasi-, illetve állambiztonsági dokumentumok elsődleges jelentése mögötti tartalmat is feltárhassák a kutatók. Ennek segítségével kirajzolódik, hogyan befolyásolta az állambiztonsági szolgálat, a Stasi léteinek több évtizedes tudata az emberek életét a gyárakban, az iskolákban, a falvakban, milyen hatással volt az NDK állampolgárainak hétköznapi életére, gondolkodásmódjára. A rendszerváltás idejére a Stasi 92 ezer főállású alkalmazottjával az egykori NDK lakosságához viszonyítva a világ legnagyobb titkosszolgálatává nőtte ki magát, és példa nélküli módon sikerült megvalósítania a társadalom majdnem tökéletes megfigyelését.

A kötet szerkezete a tematikus tagolást követi. Az első fejezetben „*Elmélet és módszer*” cím alatt olvashatunk két tanulmányt a téma szintén kiemelten neves kutatóitól: Thomas Lindenbergtől és Jan C. Behrenstől. Írásaikban a hatalomgyakorlók és a hatalomgyakorlást elszenvedők látszólag passzív szerepét, a hatalmi viszonyrendszerben csak „sokadik ránézésre” felismerhető valódi szerepköröket, az uralom történelmileg változó fogalmát, a hatalomgyakorlást mint társadalmi praxist, valamint a sztálinizmus és az NDK történetének kutatásában lévő párhuzamokat, összehasonlítható tematikus egységeket, a terror, a propaganda és az identitás témáit mutatják be.

A második fejezetben a *ZAIG jelentéseiről* olvashatunk. A Központi Értékelő és Információs Csoport (Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe, ZAIG) az MfS önálló egysége volt, melynek legfőbb feladata a beérkező információk feldolgozása és továbbítása volt. A kötetben négy tanulmányban olvashatunk arról, milyen értelmezési lehetőségek rejlenek még a 36 éven keresztül az NDK legfelső vezetése számára írt összefoglaló jelentések feldolgozásában, és milyen módszerekkel lehet ezeket a további jelentési szinteket kihámozni. Már az eddigi kutatásokat is meghatározta az a központi kérdésfeltevés, hogy

milyen információkat továbbított a Stasi a hatalom valódi gyakorlóinak, a Német Szocialista Egységpárt vezetőinek. Ezekben a tanulmányokban azonban árnyalt kép rajzolódik ki a keletnémet társadalomról, az ellenzékinek minősített mozgalmakról, a gazdasági problémákról; valamint arról, vajon létezett-e egyáltalán, és milyen lehetett az államszocializmus idején a nyilvanosság.

A következő tematikus egység a „*Mikrotanulmányok – módszertan*” címet viseli. Ide is négy tanulmány került, közülük az egyik a hatalom működését az egykori NDK középfokú regionális egységeinek, a magyar járásoknak megfelelő „Kreis”-eknek a szintjén mutatja be. Ebben a fejezetben kapott helyett az a tanulmány, amely azt vizsgálja, hogy az egykori NDK lakosainak a fejében milyen kép él a Stasiról („Stasi-émlékezet”). Erre a kutatásra eddig nem került sor, csak egykori foglyok vagy ügynökök visszaemlékezéseiben jelenik meg ez a téma.

A negyedik fejezet „*Tereptanulmányok*” címmel négy esettanulmányban mutatja be az állambiztonsági szervek regionális szintű működését. A schwerini Goethe középiskoláról szóló írásban képet kaphatunk a Stasi szerepéről a szocialista oktatás megvalósításában. Egy másik tanulmányból az üzemekben kifejtett állambiztonsági tevékenységet ismerhetjük meg. Képet kaphatunk arról is, hogy a Stasi folyamatossá jellemezte, egy-egy nem hivatalos munkatárs beszervezése miként befolyásolta ezeknek a gyáraknak a belső struktúráját, mindennapi működését.

Végül az utolsó tematikus blokkban két tanulmányt olvashatunk a „*helyi hatalomgyakorlás*” témaköréből. Az elsőben egy nyolcvanas évekbeli vidéki kulturális konfliktusban mutatják be a Stasi szerepét, a másodikban pedig két egykori járásban működő Stasi-kirendeltségek eltérő munkáját, a helyi hatalmi struktúrájában elfoglalt különböző helyét írja le a szerző. Eközben az NDK-ról az angolszász történettudományban élő képet is megismerhetjük. Végül a fejezetet és az egész kötetet egy, az utolsó két tanulmányra vonatkozó hozzászólás zárja, melyben a szerző kiemeli azt az új aspektust, ami az egész kötetben végigvonul: a folyamatos megfigyelés tudata ugyanannyira meghatározó társadalomformáló erő volt az NDK-ban, mint például a kultúrpolitika, a tömegszervezetek, vagy a tervutasításos gazdasági rendszer.

A kötet függelékében a rövidítéseknek különösen a téma külföldi kutatói számára igen hasznos jegyzékét és a szerzők tömör életrajzát olvashatjuk. Az egyes tanulmányokban a hivatkozásokat lábjegyzetekben találjuk, és nem tartozik hozzájuk külön irodalomjegyzék. Sok, a témában megjelent kötetben találunk eredeti dokumentumokat, jelentéseket illusztrációként, hivatkozásként. Ezek segítik a szerzők mondanivalójának megértését. Ez a tanulmánykötet azonban nem közli az eredeti dokumentumok másolatait. Ez egyben illusztrálja a kötetben végigvonuló szemléletváltást, a tanulmányok által képviselt új látásmódot is.